

engulfs operational models of subjects of professional activities, the object of work, the process of work and a self-image of a worker.

Ability to perform a professional life-construction is based on perceptions of ones' own professional, social, psychological and moral qualities. One of the most acute social practices is a professionalization of students in which positive self-reference becomes the base of construction of professional individuality. These phenomena were studied as a stand-alone system of meanings – a subjective symantics of professional consciousness in its development stage.

Future psychologists tend to have a positive self-perception, autosympathy, self-interest, low level of self-control, self-respect and self-confidence and a fear of negative evaluations. A general instability of positive self-attitude of students was noted.

Keywords: professional world image, self-perception, students.

Отримано: 23.01.2013 р.

УДК 159.922.7

Ю.В.Маєр

Психологічні особливості розвитку емпатії у підлітків – вихованців навчальних закладів закритого типу

У статті розкрито поняття емпатії як цілісного феномена, що пов'язує між собою свідому і підсвідому інстанції психіки, мета якого – «проникнення» у внутрішній світ іншої людини. Проаналізовано підходи вітчизняних та зарубіжних дослідників щодо розуміння поняття емпатії, особливо у підлітків, в різний період розвитку психологічної науки. Висвітлено два основних напрямки у дослідженнях проблеми емпатії: когнітивний та емотивний. Представлено результати порівняльного аналізу особливостей емпатії у підлітків-представників різних умов та форм соціалізації: тих, які виховуються в сім'ях, перебувають в дитячих будинках, притулках та інтернатах.

Ключові слова: емпатія, емпатійні почуття, соціалізація, заклади закритого типу.

В статье раскрыто понятие эмпатии как целостного феномена, который связывает между собой сознательную и подсознательную инстанции психики, цель которого – «проникновение» во внутренний

мир другого человека. Проанализированы подходы отечественных и зарубежных исследователей к пониманию понятия эмпатии, особенно у подростков, в разный период развития психологической науки. Освещены два основных направления в исследованиях проблемы эмпатии: когнитивный и эмотивный. Представлены результаты сравнительного анализа особенностей эмпатии у подростков – представителей различных условий и форм социализации: тех, которые воспитываются в семьях, находящихся в детских домах, приютах и интернатах.

Ключевые слова: эмпатия, эмпатические чувства, социализация, учреждения закрытого типа.

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку психологічної науки особливо гостро постало питання про вивчення емпатії та емпатійних почуттів, що виникають як відгук на переживання людей, які знаходяться поруч, дають можливість осмислити необхідність дотримання норм, що регулюють відносини людини з іншими людьми, активно реагувати й усвідомлювати результати своїх вчинків. Найбільш виражені емоційні реакції та переживання виникають у критичні моменти розбалансованості динамічного процесу взаємодії особистості і суспільства, у так звані «критичні періоди». Саме такий період виникає при переході дитини з молодшого шкільного у підлітковий вік. Перехід до підліткового віку характеризується глибокими змінами, що впливають на особистісний розвиток дитини. Вони стосуються фізичної зрілості організму, а також відносин, які складаються у підлітків з дорослими людьми та однолітками. Еталони міжособистісного сприймання, якими користуються підлітки, оцінюючи оточуючих людей, стають все більш узагальненими і співвідносяться з ідеалами, цінностями і нормами. Тому саме в підлітковому віці емпатійність може закріпитися як стійка особистісна якість.

Аналіз основних досліджень. Надзвичайно значущим є дослідження особливостей переживання емпатії дітьми, розвиток яких відбувається в особливих умовах соціалізації, тобто в закладах закритого типу, зокрема дитячих будинках, притулках та інтернатах. Аналіз психолого – педагогічних досліджень впливу умов інституалізації на особистісний розвиток дитини показав, що переважна їх більшість стосується дошкільного та молодшого шкільного віку. Так, А. Айнсворз, Дж. Боулбі, У. Голдфарб, Й. Лангмейер, Р. Ліптон, З. Матейчик, К. Прінгл, С. Прованс, Р. Спітц, А. Фрейд, С. Хант, Дж. Хілтон у своїх дослідженнях змістовно та достатньо глибоко вивчили характер наслідків для дитини її ранньої інституалізації і з'ясували, наскільки ці негативні наслідки відсутності реального і безпосереднього контакту з матір'ю і в цілому суттєвої обмеженості

контактів із дорослими можуть бути подолані на наступних етапах дорослішання розвиваючої особистості. У вітчизняній психології також більш або менш поглиблено розглядалися особливості розвитку дітей в умовах інституалізації. Серед таких дослідників ми виділяємо таких науковців, як Н. М. Щелованов, Н. Н. Аксаріна, М. Д. Ковригіна та ін., які в Росії та Україні, і підняли проблему наслідків ранньої депривації в умовах несімейного виховання. Необхідно підкреслити дослідження М. І. Лісіної та її співробітників, які продовжують і сьогодні розробку теорії комунікативної діяльності в дитячому віці, у тому числі стосовно специфічної соціальної ситуації розвитку, в якій опиняється дитина, що виховується в закритих дитячих закладах (А. Г. Рузьська, Л. Н. Галігузова, І. А. Залисіна, Т. М. Землянухіна, С. Ю. Мещерякова, Т. А. Фінашина, Е. Л. Фрухт, Л. М. Царегородцева, В.В.Абраменкова, В. А. Петровський та ін.) [7, с.213-218].

Блок власне психологічних робіт, присвячених вивченню особливостей психічного і особистісного розвитку підлітків, які виховуються в інтернатних закладах, виглядає значно скромніше, хоча і тут є цілий ряд експериментальних досліджень, що представляють змістовний інтерес (Є. В. Виноградова, І. В. Дубровіна, М. Ю. Кондратьєв, В. С. Мухіна, Н. М. Неупокоева, А. М. Прихожан, Н. В. Рєпіна, Л. І. Рюмшина, Н. Н. Толстих, Т. Н. Юферева та ін.). Проте, аналіз показує, що серед переліку цих досліджень не достатньо представлене вивчення особливостей розвитку емпатійних якостей підлітків (Л.П.Хохлова, Н. Н. Авдєєва, О.О.Бодальов, М.М.Обозов, Б.Д.Паригін та ін.), розвиток яких відбувається в особливих умовах соціалізації, а саме – вихованців дитячих будинків, притулків та інтернатів [7, с.237-240].

У зв'язку з цим метою нашого дослідження є виявлення психологічних особливостей та порівняльний аналіз розвитку емпатії у дітей підліткового віку, які перебувають в особливих умовах соціалізації, тобто у закладах закритого типу та учнів загальноосвітніх шкіл, які виховуються в сім'ях. **Предметом дослідження** є особливості емпатії та емпатійних почуттів у дітей, які виховуються в закладах закритого типу (дитячі будинки, притулки, інтернати) та учнів загальноосвітніх шкіл підліткового віку.

Виклад основного матеріалу. В підлітковому і ранньому юнацькому періодах особливо велика потреба у дружніх відносинах, які передбачають прагнення до повного розуміння і прийняття іншого, визначаючи інтимно-особистісний характер спілкування з однолітками, а пізніше і зі значимими дорослими. При цьому емпат

тія в більшості досліджень розглядається як умова, необхідна для успішного здійснення процесу міжособистісної взаємодії [1, с. 64].

Огляд наукової літератури засвідчує, що у дослідженнях проблеми емпатії виділяються два основних напрямки: когнітивний та емотивний. У першому випадку емпатія розглядається як спосіб розуміння іншої людини (Р. Карамуратова), як «розумова комунікація» або інтелектуальна реконструкція внутрішнього світу іншої людини, тобто як суто інтелектуальний процес. При такому підході емпатія визначається як осмислення внутрішнього життя іншої людини, як вид чуттєвого пізнання. В межах даного напрямку існує тенденція, яка розглядає емпатію як інтуїтивне пізнання емоційного стану іншої особистості (А.Ковальов, Т.Шибутані). Представники іншого напрямку трактують емпатію як емоційний стан, який виникає у суб'єкта при вигляді переживань іншої людини (Т.Пашукова). Емпатія у цьому випадку розглядається як афективне явище, суть якого полягає у проникненні в афективні орієнтації іншої людини, у співчутті переживанням цієї людини, у здатності прилучитися до її емоційного життя, розділити її емоційний стан (Т.Гаврилова, О.Кайріс, А.Рудська, Л.Стрелкова, О.Феніна). Окремі психологи, які вивчають емпатію, виділяють не тільки когнітивний та емоційний, але і поведінковий компонент емпатійної взаємодії (Л.Джрнзаян, В.Киричок, Н.Сарджвеладзе, Є.Шовкомуд). Особливий інтерес викликають праці, в яких емпатичні переживання розглядаються як мотив альтруїстичної поведінки, як складова поведінки, спрямованої на надання допомоги (Дж.Аронфрід, К.Бетсон, Дж.Кок, К.Мак-Девіс, М.Обозов, П.Симонов).

Ми виходимо з поняття, запропонованого І. М. Юсуповим, згідно з яким емпатія – це цілісний феномен, що пов'язує між собою свідому і підсвідому інстанції психіки, мета якого – «проникнення» у внутрішній світ іншої людини. Одним зі складових процесів емпатії є емпатійне розуміння, що має свою специфіку. Емпатійне розуміння розглядається як продукт соціалізації особистості і формується у взаємодії афективних, когнітивних і дієвих компонентів [7, с.22]. У різний час до питання про особливості емпатії в онтогенезі зверталися зарубіжні вчені (А. Валлон, Л. Мерфі, М. Хоффман, П. Массен, Н. Айзенберг) та вітчизняні науковці (Т. П. Гаврилова, В. В. Зінківський, Г. Ф. Михальченко, Л. А. Сивицький, В. П. Кузьміна, І. М. Юсупов, М. В. Осорина)[2, с. 58].

Експерименти Т. П. Гаврилової, що проводяться з молодшими школярами та підлітками, виявили тенденцію до спонтанного зниження з віком емпатійних реакцій співпереживання. До-

слідження емпатійного потенціалу сільських підлітків 14-15 років, проведене І. М. Юсуповим, дозволяє говорити про збереження тенденції зменшення співпереживання і зростання співчуття й альтруїстичної поведінки [2, с. 58]. Саме у дослідженнях, що проводяться в підлітковому середовищі, починають вперше виявлятися статеві відмінності у відносинах до різних об'єктів емпатії. Дівчатка-підлітки в цілому проявляють більшу ступінь співчуття до тварин, ніж хлопчики. Цей факт можна вважати результатом більш раннього засвоєння дівчатками моральних норм, а також більшою орієнтацією дівчаток на спілкування, їх прагненням мати визнання в міжособистісних відносинах, у той час як хлопчики більш орієнтовані на предметні досягнення. Подібні відмінності І. М. Юсупов пояснює особливостями соціалізації дівчаток, що проявляються у них в конформності та пошуку соціального схвалення [7, с. 140-141].

Здатність до емпатії є основою для дружніх відносин, які займають величезне місце в міжособистісному спілкуванні підлітка. Емпатія, у свою чергу, ґрунтується, як пише Г. Кرایг, на соціальному висновку, «тому що якщо ви не знаєте того, що відчуває інша людина, ви не зможете їй співчувати» [3, с. 537].

Дані зарубіжних досліджень, спрямованих на вивчення емпатії підлітків, говорять про глибокі зв'язки між емпатійністю і моральною поведінкою. Моральні норми, засвоєні на більш ранніх етапах вікового розвитку, починають виявлятися у вчинках і думках. Високоемпатійні діти свої невдачі в міжособистісній взаємодії схильні пояснювати внутрішніми причинами, в той час як діти з низькими показниками емпатії дають їм екстернальну оцінку [7, с. 139].

За даними І. М. Юсупова, з досліджуваної групи підлітків (256 осіб), які відбувають покарання у віковій трудовій колонії, а раніше входили до асоціального угруповання, більшість (78%) відчували почуття «егоїстичної задоволеності» при вигляді страждань жертви. Поряд з цим, автор зауважує, що «подібні емоційні прояви не є специфічними для неформальних підліткових об'єднань з асоціальною спрямованістю» [7, с. 143].

Якщо підлітковий вік є критичним у становленні особистості і вирішальним в плані формування рис характеру, то, починаючи з юнацького періоду і далі, зміни рис характеру можуть виникати лише за допомогою сильних впливів. Емпатія як психічне особистісне утворення, досягнувши своєї вираженості в період пубертату, є надалі стимулятором просоціальної поведінки і альтруїзму. У ряді зарубіжних досліджень, що стосуються підліткового і юнацького віку, описаний ефект перенесення емпатійних переживань

отроцтва на юність і зрілий вік зі збереженням емоційного знака. Якщо будучи дитиною і підлітком людина мала з батьками емпатійні взаєморозуміння, то в період дорослості емпатійніе реагування на оточення не викликає негативних переживань, і навпаки: дехто протягом всього життя переносить на інших людей ненависть до своїх батьків. Ефект переносу емпатійних переживань виражається також у тому, що раз проявившись у відношенні до якого-небудь об'єкту, емпатія може поширюватися на інші об'єкти, до яких особистість до цього була налаштована індиферентно [7, с. 150].

Не зважаючи на чималу кількість досліджень, знання про особливості емпатії у дітей різних вікових груп носять скоріше фрагментарний, « мозаїчний » характер, уявлення про розвиток емпатії в онтогенезі недостатньо повні і систематизовані. Теза Т. П. Гаврилової (1975) про необхідність вивчення генезису емпатії та умов її формування і дотепер не втратила своєї актуальності [1, с. 156].

Отже, як ми бачимо, дослідження емпатії на даному етапі розвитку науки ще потребує свого удосконалення. Щодо дослідження емпатії у підлітків – вихованців закладів закритого типу, то така інформація представлена значно вузько у працях науковців. З метою визначення емпатії дітей – сиріт, які перебувають у дитячих будинках, та аналізу і порівняння їх показників із показниками дітей, що виховуються в сім'ях та навчаються в загальноосвітніх навчальних закладах нами було проведено експериментальне дослідження, основними методами якого були: спостереження, бесіда та метод тестів.

Експериментальна частина дослідження була організована на базі Дитячих будинків № 2, 3, 4, Дитячих притулків № 1 та « Пролісок », а також міського інтернату № 4 м. Кривого Рогу і Криворізької гімназії № 49. Дослідженням було охоплено 67 вихованців дитячих будинків, віком від 14 до 17 років (дівчаток – 38; хлопчиків – 29) та 48 учнів гімназії (дівчаток – 24; хлопчиків – 24). З 67 вихованців закладів закритого типу: 14 – вихованців інтернату; 23 – вихованці притулків; 30 – вихованців дитячих будинків. Розподіл підлітків з урахуванням типу закритого закладу був зумовлений специфікою кожного із цих закладів.

Дитячий притулок – це виховний заклад для дітей, батьки яких або знаходяться під слідством (по позбавленню батьківських прав), або нещодавно померли (тяжко захворіли, зникли і т.ін.), а дітей ще не передали до опікунів або до дитячого будинку. У притулку діти перебувають до 3 місяців (іноді до півроку), доки держава визначає їхню долю. Тобто діти, які виховуються

у притулках – це серйозна група ризику. Адже їх забирають із звичних їм умов соціального середовища, «відривають» від того життя, до якого вони звикли, і змінюють все, в першу чергу, умови існування та соціальне оточення.

Дитячий будинок – це виховний заклад для дітей, що залишилися без батьків або без їх піклування, а також дітей, які потребують допомоги і захисту держави. До дитячого будинку діти потрапляють після притулків, де вони провели певний проміжок часу. Тому адаптація до умов дитячого будинку проходить значно швидше, якщо проведена робота психологів та педагогів з дітьми у притулку.

Має суттєві відмінності від дитячих будинків та притулків інший закритий навчальний заклад – школа-інтернат. Школа-інтернат – освітня установа з цілодобовим перебуванням учнів, створена в цілях виховання дітей, формування у них навичок самостійного життя. У школу-інтернат приймаються в першу чергу діти, які потребують допомоги держави, в тому числі діти з багатодітних та малозабезпечених сімей, діти одиноких матерів, батьків, діти, що перебувають під опікою (піклуванням).

На етапі діагностики використовувався метод спостереження та методика І. М. Юсупова «Діагностика рівня емпатії». При обробці отриманих даних використовувалися якісні та кількісні, статистичні методи.

Перед проведенням психодіагностичного дослідження нами були проведені бесіди із адміністраціями дитячих навчальних закладів закритого типу, під час яких ми отримували інформацію щодо психічного стану дітей, час їх перебування у конкретному закладі та умови, при яких вони туди потрапили. Результати таких бесід показали, що більшість дітей дитячих будинків та притулків опинились там через неналежне виховання їх батьками, аморальний спосіб життя батьків (пияцтво, наркоманія або знуцання над дітьми). Значно менше серед вихованців закладів закритого типу таких, що потрапили туди від самого народження (батьки відмовилися в пологовому будинку) або втратили рідних при нещасних випадках. Необхідно також зауважити, що серед вихованців близько 35% було таких, чиї батьки змушували їх займатися проституцією, жебракувати, та тих, що потрапили до закладу за «актами продажу дітей». Щодо учнів – вихованців закритих закладів інтернатного типу, то всі вони мають або одного із батьків (батька чи матір) або ж опікунів.

Результати спостереження під час діагностичного дослідження дозволили виявити нам наступе. Значно відрізняється рівень дисциплінованості, саморегуляції та самоконтролю гімназистів та вихованців закладів закритого типу. Виникали певні пробле-

ми щодо розуміння запропонованих завдань підлітками, які виховуються в закладах закритого типу. Рівень знань дітей – сиріт помітно нижчий, на пояснення ми відводили дуже багато часу та в процесі виконання цих завдань багатьом із них необхідна була додаткова допомога. Це пояснюється тим, що більшість дітей потрапили до дитячих будинків із неблагополучних сімей, де вони рідко відвідували школу, їхнім навчанням та вихованням певний час ніхто і не займався. Так, наприклад, у дитячому будинку та притулку були підлітки, які погано читали, писали та говорили. Умови дитячих будинків нашого міста та самі підлітки дуже різні. Так, наприклад, у двох дитячих будинках діти були виховані, стримані та ставилися до діагностування з певною мірою відповідальності. Діти іншого дитячого будинку поводитися не зовсім коректно, на їх залучення до діагностування було витрачено немало часу, і під час проведення діагностування ми вимушені були робити деякі перерви, адже концентрація уваги на завданнях цих дітей не була необхідно високою. Результати психодіагностичного дослідження показали наступне. Середні показники розвитку емпатії у вихованців дитячих закладів закритого типу та учнів гімназії представлені у Таблиці 1.

Таблиця 1

Середні показники розвитку емпатії у підлітків

	Еб	Ет	Елл	Ед	Егхт	Енл	ЕО
Вихованці дитячих будинків	8,4	5,5	8	7,7	6,8	8,4	44,9
Вихованці притулків	9,1	6,9	<u>7</u>	7,4	5,8	<u>7,5</u>	44,1
Вихованці інтернату	9,3	6,1	10,2	10,3	7,2	11	54,8
Дівчата закладів закритого типу	9,9	6,9	8,5	9,6	8	8,9	50,2
Хлопці закладів закритого типу	<u>7,8</u>	<u>5,3</u>	7,6	6,1	<u>4,7</u>	7,7	<u>39,1</u>
Всі вихованці закладів закритого типу	8,8	6,1	9,5	8,1	6,6	8,6	46,7
Учні гімназії	10,7	6,3	7,7	6,3	6,1	8,4	45,7
Дівчата гімназії	11,3	7,1	7,7	8,1	7,6	9,5	51,2
Хлопці гімназії	10	5,6	7,8	<u>4,6</u>	<u>4,6</u>	7,6	40,3

Примітка: Еб – емпатія до батьків; Ет – емпатія до тварин; Елл – емпатія до літніх людей; Ед – емпатія до дітей; Егхт – емпатія до героїв художніх творів; Енл – емпатія до незнайомих або малознайомих людей; ЕО – загальний рівень розвитку емпатії.

Результати дослідження свідчать про те, що рівень розвитку як емпатії взагалі, так і окремих її якостей в учнів гімназії та вихованців закладів закритого типу має певні відмінності. Так, емпатія до

батьків в учнів гімназії виражена досить яскраво (у дівчат – 11,3; у хлопців – 10), чого не можна сказати, наприклад, про хлопців – вихованців закладів закритого типу (7,8). Таке ставлення до батьків може бути викликане або ненавистю чи озлобленістю за «втрачене дитинство», або нерозумінням того, як саме ставитися до рідних, адже такої практики (життя в сім'ї) вони не мали за певних обставин. Слід зауважити, що даний вид емпатії у дівчат – підлітків, які виховуються в закладах закритого типу значно вищий, ніж у хлопців (9,9). Це пояснюється як гендерними особливостями дівчат підліткового віку, так і тим, що дівчата є менш категоричнішими у питаннях родини та батьків, осудження їхніх певних вчинків.

Емпатія до тварин розвинена на середньому рівні у всіх підлітків, які проходили тестування. Слід лише відмітити, що більше виражена вона у дівчат, які навчаються в гімназії (7,1), а менше – у хлопців, які виховуються в закладах закритого типу (5,3). Це пояснюється перш за все гендерними особливостями підлітків та умовами їхньої соціалізації.

Суттєва різниця була виявлена між рівнями розвитку емпатії до літніх людей у вихованців інтернату (10,2) та притулків (7). Поясненням даного факту є те, що вихованці даних закладів закритого типу мають різні умови соціалізації. Так, вихованці притулку – недавно вилучені із сімей, діти позбавлені будь-якого спілкування із родичами та близькими, а вихованці інтернату – підлітки, які мають змогу спілкуватися як і в закладі, так і поза ним, маючи при цьому сім'ю або опікунів.

Емпатія до дітей у вихованців інтернату розвинена на достатньо високому рівні (10,3), чого не можна сказати про хлопців, які навчаються у гімназії (4,6). Переважна більшість серед вихованців інтернату – підлітки із багатодітних сімей, тому вони із більшим почуттям емпатії ставляться до молодших. Також важливим фактором є саме те, що у дітей, які виховуються у сім'ї та мають більші матеріальні можливості, розвивається почуття егоїзму, особливо по відношенню до молодших.

Емпатія до героїв художніх творів розвинена на порівняно низькому рівні. Серед більш високих показників можна виділити дівчаток закладів закритого типу (8), а серед найнижчих – хлопчиків закладів закритого типу.

Емпатія до незнайомих людей на високому рівні розвинена у вихованців інтернату (11), а у хлопців – вихованців притулків на значно нижчому рівні (7,4). Це є наслідком того, що вихованці притулків – нещодавно вилучені із сімей незнайомими для них людьми, а також їхнє життя у рідних сім'ях могло бути насичене подія-

ми, де незнайомі люди займали вирішальне негативне положення. Даний факт міг стати вирішальним у тому, щоб такі підлітки перестали довіряти незнайомим людям та переживати до них емпатію.

Загальний рівень розвитку емпатії найвищий у вихованців інтернату (54,8), а найнижчий – у хлопців закладів закритого типу. Даний факт пояснюється як умовами соціалізації двох наведених вище груп підлітків, так і гендерними особливостями і особистісними якостями хлопців підліткового віку, які навчаються і виховуються у подібних закладах закритого типу.

Висновки. Ми досліджували емпатію від найбільш сприятливих умов перебування підлітків (сім'я та навчання у гімназії) до найбільш несприятливих (дитячий будинок, притулок, інтернат). Отже, проаналізувавши результати нашого дослідження серед підлітків, які відрізняються за ступенем соціальної депривованості (учні загально-освітніх шкіл, ліцеїв, гімназій та вихованці дитячих будинків, притулків, інтернатів) ми можемо говорити про те, що розвиток емпатії серед підлітків, що знаходяться у різних умовах соціалізації також відрізняється. Поясненням даного факту є саме ті умови, в яких перебувають та виховуються підлітки, часу їхнього перебування у закладах закритого типу та умов, при яких вони туди потрапили. Емпатія у підлітків має свої особливості, що залежать від їх оточення, наявності сім'ї, статусу у суспільстві та багатьох інших факторів.

Список використаних джерел

1. Гаврилова Т. П. Понятие эмпатии в зарубежной психологии. Исторический обзор и современное состояние проблемы. / Т. П. Гаврилова // Вопросы психологии. – 1975. – №2. – С. 147-156.
2. Гаврилова Т. П. Эмпатия и ее особенности у детей младшего и среднего школьного возраста: дис... канд. психол. наук. / Татьяна Павловна Гаврилова. – М., 1977. – 178 с.
3. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайнг; Пер. с англ. – СПб.: Питер, 2000. – 992 с.
4. Крылов А. А. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии: Учебное пособие / А. А. Крылов, С. А. Маничев. – Л.: ЛГУ, 1990. – С. 32-37.
5. Сивицкая Л. А. Социально-педагогические основы развития эмпатии подростков в детском общественном объединении: дис... канд. пед. наук. / Лариса Александровна Сивицкая. – М., 1998. – 157 с.
6. Шипицына Л. М. Психология детей-сирот/ Л. М. Шипицына. – СПб, изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 628 с.

7. Юсупов И. М. Психология эмпатии (Теоретические и прикладные аспекты): Дис... д-ра. психол. наук. / И.М. Юсупов. – С.-Петербург. Гос. Ун-т. – СПб., 1995. – 252 с.

The article envisages the problem of empathy and empathic feelings as a response to the experiences of the people. The concept of empathy is revealed as an integral phenomenon that connects conscious and subconscious instances of the psyche, the purpose of which is a «penetration» into the inner world of the other person. The approaches of domestic and foreign researchers to the meaning of empathy are analyzed, especially in teenagers, at different stages of psychological science development. Two main directions in the research of the problem of empathy are presented: the cognitive and emotive. The results of comparative analysis of the features of empathy in teenagers – the representatives of various conditions and forms of socialization are represented: those who are brought up in families and are trained in secondary schools, as well as teenagers living in children's homes, orphanages and boarding schools. On the basis of the obtained results we made conclusions about the differences of the development of empathy in teenagers of different social groups.

Keywords: empathy, empathic feelings, socialization, boarding schools.

Отримано: 9.01.2013 р.

УДК 159. 9

Л.Л.Макарова

ТЕОРЕТИЧНЕ ТА ЕМПІРИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» В СТРУКТУРІ САМОСВІДОМОСТІ

Розкриваються теоретичні аспекти формування Я-концепції як необхідної умови успішної соціалізації особистості. Розглядаються визначення, особливості та складові самосвідомості та Я-концепції в різних теоріях. Надається також визначення особистісної та етнічної Я-концепцій, їх особливості та складові. Наводяться дані емпіричного дослідження особливостей Я-концепції студентської молоді, що відносить себе до української та російської етнічних спільнот і проживає в Східному та Південному регіонах України. Робляться висновки про східні особливості Я-концепції студентів-українців та студентів-росіян Східного та Південного регіонів України.